

Modern Türklük Araştırmaları Dergisi

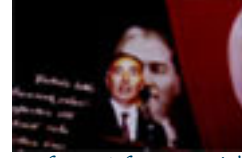
Cilt 2, Sayı 4 (Aralık 2005)

Mak. #58, ss. 144-157

Telif Hakkı Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Prof. Dr. Muharrem Ergin'e

Türk Destan Geleneğinin Tarihî Kökenlerine Dair

Arif Acaloğlu

İstanbul Bilgi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi

ÖZET

Türk Destanlarının ve bir bütün olarak Türk destan geleneğinin kökenleri konusundaki araştırmaların, yaşayan kültür gelenekleri, arkeoloji bulguları, eski resim ve heykel sanatı gibi destan metinleriyle doğrudan ilgisi olmadığı düşünülen kaynaklar temelinde ele alınması, söz konusu destan geleneğinin daha eski dönemlerde şekillenmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak, bu kaynaklar kullanılırken, değişik yöntemlerden başarılı biçimde yararlanabilmek için mevcut malzemenin her yönüyle ele alınması ve Türk destan metinlerinin tamamı kapsamında değerlendirilmesi gerekmektedir. Eski yazılı kaynaklar ile resim, heykel vb., eski çağlara ait sanat örnekleri, Türk destan geleneğinin M.Ö. Bin Yıl başlarında artık şekillenmiş olduğunu ispatlamaktadır.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Destan, Türk destan geleneği, Destan ve güzel sanatlar.

ABSTRACT

The studies, which carried out on the subject of the roots of Turkish epics and Turkish epic tradition as a whole is put forth that such epic tradition was formatted in older periods based on secondary sources such as live cultural traditions, archeological findings, ancient paint and statute arts, which have no direct interest with epic texts as thought. However, existence material should be taken into consideration with all parts and it should be evaluated within the entire scope of Turkish epic texts in order to benefit from various methods while using of such sources. Old written sources and art examples such as paint and statute etc, which belonged to the ancient centuries, are proved that the Turkish epic tradition was already formatted at the

beginning of B.C. 1000.

KEY WORDS

Epic, Turkish epic tradition, epic and fine arts.

1. Destan Geleneği Bağlamında Köken Araştırmaları: Yaklaşımlar ve Yöntemler

Türk destan gelenekleri ile ilgili araştırmalar; destan metinlerinin temalar, motifler ve edebi sanatlar açısından incelenmesi anlamında olumlu bir noktaya ulaşmıştır. Günümüz araştırma ve inceleme çalışmalarının ise öncelikle yapı ve köken konuları üzerinde odaklanması kaçınılmazdır.

Yapı incelemelerinde sadece belli başlı metinlerin yapı özelliklerinin ele alınması yeterli olmayıp, genel anlamda Türk destan geleneğinin biçim ve anlam dokusunun etno-kültürel gelenekler bağlamında incelenmesi gerekmektedir. Bu tarz genel araştırmalar, destanların motif, edebi sanatlar vs. gibi alt düzey unsurlarının (tümünden varım yöntemiyle) yeniden değerlendirilmesine de imkân sağlayabilecektir.

Türk destanlarının tarihî kökenleri konusunda yapılacak incelemeler iki yönde yürütülebilir:

(1) ayrı ayrı metinlerin belli başlı tarihî dönemlerle bağlantılarının tespit edilerek, tarihî içerikli unsurların açıklanması ve yorumlanması; destan ve tarih ilişkilerinin ilgili metinlerde yer alan somut verilere dayanılarak işlenmesi;

(2) genel olarak destan türünün ortaya çıkma dönemi tespit edilerek, destan-mit-tarih ilişkilerinin etno-kültürel ve teorik bağlamda değerlendirilmesi.

Belli bir destan metninin tarihle ilişkilerinin araştırılması konumuz dışında olsa da, genel bakış açımızın ifade edilmiş olması amacıyla, bazı saptamalarda bulunmamız gerekmektedir. Zira destan geleneğinin dünya çapında oluşum ve gelişimi ile ilgili mevcut bilimsel tezlerin (ayrı ayrı millî destan gelenekleri tarihî planda incelenerek) yeniden değerlendirilmesine ihtiyaç vardır. Bu alanda geliştirilmiş genel tezlerin somut millî destan geleneklerine uygulanması sırasında bazen söz konusu gelenekler olduğundan yaşlı, bazen ise tersine daha genç gösterilmektedir. Burada başlıca etkenin, ilgili araştırmacıların kişisel istekleri veya kendi mensup oldukları millî gelenekleri daha kadim gösterme gayretlerinden öte, genel metodoloji ve tarih tezleri olduğu açıkça görülmektedir. Bizce bu konuda temel alınması gereken husus, ayrı ayrı temaların veya epizotların somut tarihî olaylarla benzeşmesi veya onları çağrıştırmaları değil; arkeoloji, sanat ve dil tarihi, tarihî etnografya vs. gibi belli başlı kaynakların verileri ile destan örneklerinin yazılı/sözlü metinlerinde görülen unsurların karşılaştırılması ve tek bir ana metin (üst metin) olarak görülen millî destan

geleneğinin yapı ve anlam özelliklerinin etno-kültürel sistem çerçevesinde yorumlanması olarak tanımlanabilir.

Bu yaklaşım, senkronik kesiti öne çıkaran yapısal inceleme yöntemleri ile diyakronik plana yönelik tarih yöntemlerinin bir şekilde bağdaştırılmasını zorunlu kılmaktadır. Fakat bu yönde uzun yıllardan beri ciddi sonuçlar alınamamış olması, söz konusu bağdaştırmanın sadece somut veriler düzeyinde değil, yöntemler düzeyinde de kolay olmadığını göstermektedir. Zira destanı genellikle edebî özellikleri yönünden ele almayı tercih eden biçimsel yaklaşımlar; belli bir destan metnini sırf kendi alanı için kaynak olarak algılayan tarih, sosyoloji, felsefe, hatta ekonomi ve politika yaklaşımlarından mahiyet itibarıyla farklı olmasa da, amaçlar bakımından ciddi farklılık sergilemektedir. Edebî (veya edebiyatçı) yaklaşım adlandırabileceğimiz birinci grup yaklaşımlar, metinlerin biçimsel özellikleri ile; tüm diğer yaklaşımlar ise destan içeriğinin genellikle metin dışı bağlantılarıyla ilgilenmektedir. Diğer bir deyişle; birinciler destan morfolojisi, ikinciler ise somut içerikle uğraşmaktadır. Bu iki yaklaşım arasında görülen farklılıkların aşılması geleneksel yöntemler çerçevesinde imkânsız görülmektedir.

Destan araştırmaları ile dil bilimi çalışmaları arasında bir paralellik kurulması, dolayısı ile destanın genel yapısını bir gramer (sentaks) düzeni; tema, motif, klişeler vs. gibi alt birimleri ise paradigma yapılanması olarak ele almamız durumunda ise, destan metninin hem yapısal, hem de içerik açısından bütüncül bir manzarası oluşturulabilecektir. Söz konusu paradigma yapılanmasının incelenmesi ise, sadece metinler bazında değil, tüm millî kültür unsurları düzeyinde etnolojik inceleme ve yaklaşımları zorunlu kılmaktadır.

Destan geleneklerinin tarihî planda incelenmesi ile ilgili ikinci yön, daha önce de açıkladığımız gibi, genel olarak destan türünün ortaya çıkma döneminin tespit edilmesi ile ilgilidir. Bu yönde yapılan araştırmalar, ayrı ayrı millî destan geleneklerinin oluşum ve gelişim evrelerinin tespit edilebilmesine imkan sağlamakla beraber, yapısal konuların da incelenmesine katkıda bulunmaktadır.

Belli başlı millî destan geleneklerinin tarihî kökenlerinin incelenmesi, hem metin içi ve metin dışı veriler belli bir yöntem çerçevesinde karşılaştırılarak, hem de (sağlıklı kaynakların mevcut olması durumunda) sadece metin dışı verilere dayanılarak yapılabilmektedir.

Doğrudan destan metinlerinden elde edilen veriler, destan geleneğinin oluşumu, bir tür olarak destanların ortaya çıkması ile ilgili çalışmalarda başlıca kaynak olarak kullanılmaktadır. Fakat birçok durumlarda; özellikle Türk destan geleneği gibi tarih itibarıyla eski ve çok geniş bir coğrafyayı kapsayan, ayrıca canlı olarak yaşayan ve dolayısıyla sürekli tekâmül eden gelenekler söz konusu olduğunda, metinleri bir sisteme sokmak, tüm verileri kolaylıkla karşılaştırmak vs. gibi çalışmalar ciddi

zorluklarla karşılaştığından, yeterli olamamaktadır. Bu bağlamda; metin dışı veriler, destanların tarihi kökenleriyle ilgili çalışmalar açısından önem kazanmaktadır. Metin dışı veriler derken, eski tarih ve edebiyat eserlerinden, seyyahların notlarından, resim, heykel, halı, kilim vs. gibi diğer sanat dallarına ait örneklerden elde edilen verileri kastetmekteyiz.

Bu tür veriler, somut destan metinleri ile desteklenmeleri durumunda, Türk destan geleneğinin oluşumu, tarihî gelişimi ve yapısı konusunda ciddi buluşlara vesile olabilir.

2. Tarih Verileri

Son iki yüzyıl boyunca Orta Asya ve Güney Sibiry'a'da yapılan arkeoloji ve etnografya çalışmaları eski Türk kültürünün birçok yönlerini anlamak ve uygarlık düzeyini değerlendirmek bakımından zengin malzeme temin etmiştir. Maalesef bunların büyük çoğunluğu Türkologların dikkatini çekmemiş veya sistematik bir değerlendirmeğe tabi tutulmamıştır. Sonuçta oryantalist kültür tezlerinin de etkisiyle Türklük Biliminde kendine yer etmiş olan birçok temelsiz ve önyargılı değerlendirmeler hâlen itibar görmektedir. Bu durum Türk destan araştırmaları için de büyük ölçüde geçerlidir. Orta Asya ve Sibiry'a materyallerinin açıkça tanıklık etmesine rağmen, Türk destanlarının tarihi ve yapısıyla ilgili hurafe düzeyinde görüşlerin büyük çoğunluğu hâlen geçerliliğini korumaktadır. Oysa bu tür görüşlerin birçoğu, söz konusu materyallere dayanılarak kolaylıkla çürütülebilir ki Avrasya kültürü üzerine araştırmalar yapan Rus ve Orta Asyalı Türk bilim adamları özellikle son elli yıl boyunca bu yönde ciddi mesafe almış durumdadır. Ne var ki dünya bilim ortamında bu araştırmalar görmezden gelinerek, fazla yankı bulmamıştır. Dolayısıyla, söz konusu araştırmalardan bazılarında burada kısaca göz atmamız uygun olacaktır.

Türk kültürünün ve bu arada destan geleneklerinin araştırılması sadece yazılı ve son dönemlere ait sözlü kaynaklarla sınırlı tutulursa, yanlış ve esasen subjektif tezlerin egemenliğinin devam etmesi kaçınılmazdır. Bu tür tezleri ortaya atanlar, Türk destanlarını genellikle göz ardı etmiş, bilimsel değerini küçümsemiş, hatta zaman zaman Türklükte gerçek anlamda bir destan ("epope") olduğunu bile inkâr etmişlerdir. Günümüzde bu denli kökten inkârcı tezler fazla yaygın olmamakla birlikte, Türk destanlarının orta çağlarda biçimlendiği ve esasen tarihsel olayları yansıttığına ilişkin görüşler kabul görmektedir. Oysa sözünü ettiğimiz arkeoloji, sanat tarihi ve etnografya araştırmaları Türk destan geleneğinin binlerce yıl tarihi olduğunu ortaya koymaktadır.

Tarihin derinlerine inerken yazılı kaynaklar kadar maddî kültür kaynaklarının da büyük önem taşıdığı herkesçe kabul gören bir gerçektir. Avrasya'da Türk kültürünün tarihiyle ilgili araştırmaların da bu tür kaynaklara dayandırılması doğaldır.

Destanların oluşumu ve gelişimiyle ilgili araştırmalar sadece belli metinlerin izlerini bulmaya yönelik olamayacağına göre, destan kültürünü oluşturan öğelerin araştırılması bu yönde önemli ipuçlarının elde edilmesine yardım etmektedir. Örneğin, destanlarda anlatılan sahnelerin eski çağlara ait değişik sanat eserlerine yansımaları, müzik aletleri ve esasen bir Türk geleneği olan gırtlakta söyleme yöntemi (ki bu yöntem sadece destan söylerken uygulanmaktadır), keza eski çağ yazılı kaynaklarında karşılaştığımız bilgi kırıntıları bu yönde ciddi mesafeler alınmasını sağlamıştır.

Avrasya bozkırlarında Türk göçebe kültürünün tarihini ve yapısını inceleyen Kazakistanlı bilim adamı D. Kişibekov, Türk destanlarının M.Ö. ikinci bin yıl ile birinci bin yılın başlarında biçimlenmiş olduğu kanaatine varmıştır (Kişibekov 1984:193). Bu dönemde bir tür olarak biçimlenen Türk destanlarının bugün bilinen tüm örnekleri elbette söz konusu dönemde oluşmamış, bazı metinler daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmıştır. Bazı metinleri tarihsel ve kültürel açıdan inceleyen araştırmacı, Kazaklar arasında çok yaygın olan Kız Jibek ve Er-Targın destanlarının İslâm öncesi dönemde oluştuğunu somut verilere dayanarak kanıtlamaktadır. Fakat daha geç dönemlerde ortaya çıkmış birçok destan metni de vardır. Fakat mesele ayrı ayrı metinlerin değil, genel olarak türün oluşum tarihini ve sürecini tespit etmekle ilgilidir.

Bu bağlamda, Güney Sibirya Türklerinin (Tuva, Altay, Hakas, Şor) destanlarında ilginç bir husus dikkati çekmektedir. Komşu ve akraba Buryat ve Moğol destanlarına kıyasla, Tuva ve Altay destanlarında Budist mitoloji unsurları çok seyrek görülmektedir (Grebnev 1960:40). Dolayısıyla, Budizmin Sibirya Türkleri arasında erken Ortaçağda yayılmaya başladığı dikkate alındığında, bu destanların söz konusu tarihten daha önce biçimlenmiş olması gerekirdi. Aksi taktirde hâkim inançların destan metinlerine yansımaları kaçınılmaz olacaktı. Güney Sibirya destanlarında söz edilen ve bazen ayrıntılı biçimde anlatılan silâh ve eşyaların hemen hemen tümü arkeoloji kazılarda elde edilenlerin aynısı olup, İskit döneminin (MÖ 7-3 yy.) çizgilerini taşımaktadır. Kemikten, bakır ve pirinçten yapılmış bu eşyalar çok eski çağlara ait olup, destanların yazıya alındıkları tarihlerde artık kullanılmamaktaydı. Bu durumda, eski çağa ait söz konusu eşyaların destanlara yansiyabilmesi için destanların da aynı dönemlerde şekillenmiş olması gerekir. Ayrıca Tuva destanlarında geçen sosyal içerikli birçok terim de eski Türk dönemiyle ilintilidir. Tuva destanlarının yazıya alındıkları dönemde halk arasında artık kullanılmayan birçok dil özelliklerini muhafaza etmiş olması, bu metinlerin oluşum dönemiyle ilgili ipuçları vermektedir. Bu durumu dikkat alan N. Grebnev (1960:58), “Tuva kahramanlık destanı 7-9. yüzyıllar arasında oluşmuştur” biçiminde, bizce gayet mütevazı bir kanaat ortaya koymuştur.

Dil bakımından benzeri bir durum, Saha Türklerinin destanlarında da görülmektedir. Saha Türkçesinde *olonho* diye adlandırılan destanların dilinde;

Yakutistan topraklarında hiçbir zaman görülmemiş olan birçok hayvan, bitki, adları, bazı önemli sözcükler ve terimler sık sık kullanılmaktadır (Ergis 1974: 208). Bunlar Saha Türklerinin şimdi buldukları topraklara gelmeden önce yaşamış oldukları Güney Sibiryaya ortamıyla ilgilidir. Sahaların bu topraklara geliş tarihinin üst sınırı 13. yüzyıl olduğuna göre, söz konusu destanların daha önceki dönemlerde tam ve dolgun metinler olarak şekillenmiş olduğu söylenebilir.

Türk destanlarının icrasıyla ilgili bazı hususlar da bu destanların çok eski çağların ürünü olduğunu söylememize imkân vermektedir. Kazak destan icracıları olarak bilinen *jırau* tipinin oluşumu araştırmacılar tarafından M.Ö. 12. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Tursunov 1976: 175). Kahramanlık destanlarının ilk biçimlerinin ortaya çıkmasını ise E. Tursunov, Tagar (M.Ö. 7-3 yy) ve Taştık (M.Ö. 1 – M.S. 5. yy) kültürleri dönemine bağlamaktadır: “Jırau tipi, M.Ö. 8 – M.S. 7. yüzyıl başlarında ortaya çıkmış, M.S. 12. yüzyıl başlarında kalıplaşmıştır” (Tursunov 1976: 175).

Türk destanlarının söz konusu dönemlerde artık biçimlenmiş olduğu ve Türkler arasında destan icrası geleneğinin yaygınlığı konusunda bazı bilgiler yazılı tarih kaynaklarına da yansımıştır. Batılı kaynaklara göre, Atilla: “ozanların, kendi zaferleri hakkında naklettikleri türküleri” dinlerdi (Németh 1982: 104). Grek tarih yazarı Priskos da Atilla’nın meclisinde kahramanlık şiirleri okunduğunu anlatmaktadır (Ahmetbeyoğlu 1995:49). Avrasya geleneklerinde bu tür “şiirlerin” aslında destanlar olduğu ve daha sonraki dönemlerde diğer Türk hakanların huzurunda da kahramanlık destanlarının icra edildiği dikkate alınrsa, burada sözü edilen metinlerin bizzat Atilla’nın kahramanlıklarından ziyade eski destan metinleri olduğu söylenebilir. Zira bu tür meclislerde kahramanın kendisini değil, atalarını anlatan metinlerin söylenmesi bir geleneği ve kahraman ile onun mitolojik geçmişi arasında bağ kurulmasını sağlamaktaydı. Ve eski çağları anlatan destanlar, her zaman ve her yerde toplumun kendi geçmişiyle bütünleşmesini sağlayan en yaygın araçlardan bir tanesidir.

Türk destan geleneğinin oluşum dönemiyle ilgili olarak, bu destanların dil ve icra özellikleri de ipuçları vermektedir. Orkun anıtlarının gelişmiş bir edebî dille yazıldığı ve yapı itibarıyla destan dilinin özelliklerini haiz olduğu yaygın bir görüştür. Hatta bazı araştırmacılar bu metinlerinin şiir olduğu yönünde ciddi iddialar ortaya koymuşlardır. Bu konuda tartışmalara girmeden, konumuzla yakından ilgili bir hususa eğilmemiz gerekir. 8. yüzyılda yazılmış olan Orkun anıtları ve 6-8. yüzyıl arasında yazılmış olan diğer metinlerin dili “cılâlî bir edebî dil” olduğuna göre; bu dilin daha önceden ve çok uzun bir süre boyunca gelişerek bu düzeye ulaşması gerekirdi. Ayrıca anıtların dilindeki destan özelliklerinin de, metin yazarlarının kişisel yaratıcılığı sonucu ortaya çıkmış olduğu söylenemez. Çünkü bunlar, söz konusu dönem için gayet yaygın kullanılan özelliklerdir. Bu durumda söz konusu üslubun oturmuş olması için bir kaynak aranması gayet doğaldır ve bizce bu kaynak Türk

destan geleneğidir. Zira oturaklı bir yazı geleneğinin kolayca oluşabilmesi için kökleşmiş bir kültür ve sözlü edebiyat geleneği şarttır. İşte Göktürk dönemine gelinirken artık uzun bir tarihi olan Türk destan geleneği, 6-8 yüzyıllarda Göktürk yazı kültürünün oluşumunda böyle bir rol oynamış bulunuyor.

Türk destan geleneğinde icra özellikleri de önemli bir konudur. Hatta o kadar önemli ki bu konuyu dikkate almadan Türk destanlarının yapısını incelemek neredeyse imkânsızdır. Zira Türk destan metinleri genellikle irticalen oluşturulduğu ve sadece sözlü gelenek çerçevesinde yaşatıldığı için, icra tarzı ve kullanılan klişeler metnin oluşumunu belirlemektedir. Burada icra sürecinin konumuzu ilgilendiren bir yönünü vurgulamak gerekir. Türk destanları (özellikle Orta Asya ve Sibirya’da) icra edilirken gırtlakta söyleme yöntemi sık sık kullanılmaktadır. Bu gırtlakta söyleme yöntemi sadece destan icrası sırasında uygulanmakta olup, türkü icrası sırasında kesinlikle kullanılmaz. Dolayısıyla gırtlakta söyleme tekniklerinin müzikolojik özellikleri ve tarihsel gelişimi de Türk destan geleneğinin incelenmesine büyük katkılarda bulunabilir. Konumuz çerçevesinde şu kadarını söyleyebiliriz ki sadece Türklere özgü olan ve *kay* diye adlandırılan bu yöntem, araştırmacıların ortak kanaatine göre birinci bin yılın ilk yarısında artık bilinmekteydi (Çudoyakov 1995:19). Bu tür bir tarih saptaması; söz konusu icra tekniğiyle destan türü bağlantılı olduğuna göre, Türk destanlarının da en az söz konusu dönem itibarıyla artık biçimlenmiş olduğunu ortaya koymaktadır. E. Tursunov’un; bir destan icracısı olan *jirau’ların* milâttan önceki dönemde artık var olduklarına ilişkin yukarıda atf yaptığımız teziyle bu görüşün örtüştüğü de dikkate alınrsa, Türk destan geleneğinin Büyük Hun İmparatorluğunun ortaya çıktığı dönemde artık yaygınlaşmış olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Ayrıca bu devletin kurucusu olan Mete Han’ın hayatıyla ilgili Çin kaynaklarında yer alan anlatımların destansı niteliği, hatta bazı destan (örneğin Oğuzname) parçalarıyla tam olarak örtüşmesi de, söz konusu dönemde (M.Ö. 3. yüzyıl) artık var olan Türk destan geleneğinin etkisini ortaya koyan kanıtlardır.

3. Halk Hikâyelerinin(Aşk Destanlarının) Eski Kaynakları

Türk destan geleneğinin başlıca iki tür etrafında biçimlenmiş olduğu bilinen bir husustur. Bunlardan birincisi; *Manas*, *Maaday Kara*, *Ural Batır*, *Koroğlu* vs. gibi kahramanlık destanları, ikincisi ise; *Aşık Garip*, *Ash ile Kerem*, *Tahir ile Zühre* gibi halk hikâyeleridir. Yukarıda Türk destan geleneğinin eski çağlarıyla ilgili söylediklerimiz her iki türü ilgilendirmektedir.

Fakat kahramanlık destanlarının eski çağlarla bağlantısı zaman zaman dile getirilse de, halk hikâyelerinin daha sonraki dönemlerin ürünü olduğuna ilişkin görüşler çok yaygındır. Örneğin, tüm Türk topluluklarında bilinen “rüyada görülen sevgiliyi arama ve evlenme” konusunu işleyen ve “halk hikâyesi”, “aşk destanları”,

sadece “destan” veya diğer adlarla adlandırılan destan metinleri genellikle 16-18. yüzyılların ürünü olarak sunulmakta, çoğu zaman ise belli başlı saz şairlerine izafe edilmektedir. Bu veya diğer destan metninin söz konusu çağlarda teşekkül etmiş olması kabul edilebilir bir görüştür. Fakat bu türe dâhil edilen hiçbir metin orta çağdan daha eski dönemlere dâhil edilmemektedir. Dolayısı ile türün de bu dönemlerde oluştuğu görüşü ağır basmaktadır. Önce şunu belirtmek gerekir ki, 16-17. yüzyıllara tarihlendirilen *Aslı ile Kerem*, *Tahir ile Zühre*, *Aşık Garip*, *Abbas ile Gülgez Peri* vs. gibi metinler sadece Batı Türklerine ait gibi görünseler de; aslında Güney Sibirya ve Orta Asya Türklerinde mevcut metinlerin bir kadar genişletilmiş ve geliştirilmiş versiyonlarıdır. Örneğin, *Aslı ile Kerem* destanı; Orta Asya, İdil ve Ural Türkleri arasında genellikle *Kozı Korpeş – Bayan Şlu*, Altay Türkleri arasında ise *Kozın Erkeş* adıyla bilinen meşhur destanın Batı versiyonundan başka bir şey değildir. Bu durumda destanın çekirdek metninin sanıldığından daha eski çağlarda şekillenmiş olduğunu düşünmek gerekir. Aynı yaklaşım *Aşık Garip*, *Tahir ile Zühre*, *Güntoğmuş* vs. destanlar için de geçerlidir. Türkolog L. Gumilyev, *Aşık Garip* destanının Orta Asya versiyonları olarak bilinen *Alpamış* ve Altay Türklerinin *Alıp Manaş* destanının Göktürkler döneminde (en geç 8. yüzyılda) teşekkül etmiş olduğunu savunmaktadır. Söz konusu destanın Sibirya’dan Anadolu’ya kadar yayılması ve *Dede Korkut Kitabı*’nda da yer almış olması göz önünde tutulursa, bu görüşün (bir üst sınır çizmiş olması bakımından) haklı olduğunu kabul etmek durumundayız.

Bu türün daha eski çağlarda bilindiğine dair daha somut bir ipucu ise antik Yunan kaynaklarında yer almıştır. M. Ö. 4. yüzyıl yazarlarından Midillili Hares’in kayıtlarında yer almıştır. Büyük İskender’in çağdaşı olan yazar şu bilgileri aktarmaktadır; Med Kralının Zariadr adlı bir kardeşi, Seyhun (Sırderya) nehri kuzeyindeki toprakların hükümdarı Omart’ın ise Odatida adında bir kızı vardır. Odatida, rüyasında Zariadr’ı görerek aşık olur, Zariadr da kızı rüyasında görür ve ona âşık olur ve bundan sonra birbirini unutamazlar. Odatida, Asya’nın en güzel kızıdır. Zariadr, Omart’a elçiler göndererek kızı ister, fakat Omart kızını yabancıya vermek istemez. Bir süre sonra Omart bir ziyafet düzenler ve kızının eline altın şarap kupası tutuşturarak, ziyafete iştirak edenler arasından kendine bir eş seçmesini ister. Fakat kız ağlar ve bunu reddeder. Zariadr’a, “babam beni başkasıyla evlendirecek” diye haber salar. Zariadr, gece İskit kıyafetinde saraya girer ve Odatida’yı kaçıır (Koroğlu 1983:12).

Bu hikâye hiçbir yönüyle Türk halk hikâyelerinden farklılık göstermemektedir. Ancak, bu metni folklor araştırmalarında kullanan tüm araştırmacılar, özellikle de bu konu üzerinde en fazla durmuş olan Prof. Dr. H. Koroğlu, hem söz konusu hikâyeyi, hem de hikâyenin başlıca temasını, “rüyada aşık olma” motifini, İran menşeli olarak sunmaktadır. İskitlerin kayıtsız şartsız İran kökenli kabul edilmesi tartışmalı olduğu gibi, söz konusu motifi İran dilli topluluklara bağlamak da folklor araştırmalarının

mantiği ile pek de uyuşmamaktadır. Zira bu motif esasen şaman geleneklerine bağlı olup, İskandinavya'dan, uzak doğuya kadar geniş bir coğrafyada bilinmektedir. Bizce burada önemli olan sadece "rüyada âşık olma" motifi değil, ortak kanaate göre Türk destanlarında önemli bir yer tutan "batır/bahadır evliliği" veya "batır/bahadır nişanı" motifinin de varlığı ve olayların Türkistan'da cereyan etmesidir. Anlatılan hikâye, Orta Asya motifleri üzerine bina edildiği gibi olaylar da aynı coğrafyada cereyan etmektedir. Muhtemelen Yunanlı yazar, bu hikâyeyi bölge halkından duymuş veya herhangi bir ortamda dinlediği destanı tarihî hikâyeye olarak sunmuştur. Benzeri durumlar (tarihî olayların efsane veya destan, destan veya efsanelerin ise tarihî gerçekler gibi sunulması) eski çağ tarih yazarlarının eserlerinde sık sık görülmektedir. Ayrıca bu metinlerin bir taraftan "ölüp dirilme" motifi, diğer taraftan ise şaman kökenli "geçiş törenleri" ile bağlantılı olduğu da bilinmektedir. Türk Şamanizmi, ilgili törenler ve "ölüp dirilme" motifi konusunda ise M. Ö. birinci bin yıl başlarından itibaren yazılı kaynaklardan, hem de arkeolojik bulgulardan birçok veriler elde edilebilir. Dolayısı ile; hem bu metne, hem de Türk etno-kültürel sisteminin mit ve törenlerle ilgili diğer verilerine dayanarak, "aşk destanları" veya "halk hikâyeleri" adlandırılan türün M.Ö. birinci bin yıl ortalarında yaygın bir şekilde bilindiğini söyleyebiliriz.

4. Destan ve Eskiçağ Türk Resim Sanatı

Türk kahramanlık destanlarının kökenlerine gelince; bu konuda elimizde az önce incelediğimiz örnekte olduğu gibi, yazılı bir kaynak olmamakla beraber, Türk destan geleneği ile bağlantılı olup, değişik destan motiflerini yansıtan arkeolojik bulgular, öncelikle muhtelif tabak, plak, at koşumları, tokalar vs. üzerine çizilmiş olan resimler, hem genel olarak Türk kültür tarihi, hem de Türk destan gelenekleri ile ilgili önemli veriler sunmaktadır. Bu tür resimlerden birçoğu ya çok eski dönemlerde yayınlanmıştır ya da henüz yayınlanmamış olup, başta Ermitaj Müzesi olmakla, Rusya ve Orta Asya ve Sibirya'nın bazı müzelerinde muhafaza edilmektedir. Söz konusu resimler destan geleneklerinin kökenleri açısından maalesef hemen hiç incelenmemiştir. Bu konuda sadece arkeolog M. Grayznev'in eski bir incelemesi vardır (Grayznev 1961:7-31). Alanında ilk ve hemen hemen tek örnek bu çalışma, arkeolojik malzemenin yorumlanması açısından gayet başarılı olsa da, Türk destan geleneklerinin zengin malzemesi yeterince kullanılamamıştır. Bunu kendisinin "bir arkeolog olduğunu ve Türk-Moğol destanlarını sadece tercümelere bildiğini" (Grayznev 1961:8) vurgulayan yazarın kendisi de itiraf etmektedir. Fakat konu diğer sanat dalları ile destan arasında genel ilişkilerle ilgili olduğundan bu durum, araştırmayı olumsuz yönde etkilememiş, profesyonel arkeolog yaklaşımı Türk destanlarının M.Ö. 7-5. yüzyıllarda var olduğunu ve yaygın bir şekilde bilindiğini

ortaya koyabilmiştir. Burada bazıları ilk defa, bazıları ise ikinci defa M. Gryaznev tarafından yayınlanmış olan birkaç resimle ilgili yorumları aktarmaya çalışacağım.

[Resim 1](#): Savaş Manzarası

Ural bölgesinde eski Kungur ilçesinde bulunmuş olan gümüş bir tabak üzerindeki resim (Salmony 1933:XIX) yılında yayınlanmıştır. Uzmanların kanaatine göre, bu tabak M.S. 1. bin yılın ortalarına, yani Göktürklerden az önceki döneme aittir. Resimde teke tek savaş ortamında birbirine saldıran iki savaşçı görülüyor. Karşımızda uzun süreden beri devam etmekte olan bir savaş manzarası olduğu kuşkusuzdur. Savaşçılardan birisinin elinde yay ve ok, diğerinin elinde ise mızrak vardır. Ayakları altında ise kırılmış kılıçlar, topuzlar, savaş baltaları görülüyor. Resimle Türk destanları arasında bağlantı kurmamak elde değildir. Bilindiği üzere, iki kahramanın mücadelesi bu destanlarda ana motiflerdendir. Kahramanlar önce sözlü olarak atşırılar. Daha sonra sırasıyla muhtelif silâhlar kullanarak birbirini alt etmeğe çalışırlar. Silâhlardan genellikle sonuç çıkmaz ve iki kahraman güreş tutar. Güreş sonunda yenilen kahraman diğerinin önderliğini kabul eder, ona bağlılığını ifade ederek, sonraki mücadelelerinde kendisine yardımcı olur. Bu, birçok Türk destanı için ortak özelliktir. *Koroğlu*, *Alpamiş*, *Manas*, *Şora Batır*, *Kan Sulutay* vs. destanlarda bu tür mücadelenin tipik örneklerini görüyoruz. İncelediğimiz resimde önemli olan husus, destanlarda genellikle “el attılar kılıca, kâr etmedi; el attılar mızrağa sonuç alamadılar; el attılar topuza, baltaya olmadı; atlarından inip güreş tuttular” şeklinde ifade edilen durum, bu resimde en ince ayrıntılarına kadar işlenmiştir. Hem resimdeki ayrıntıların başka bir yoruma imkân vermemesi, hem de söz konusu temanın Türk kahramanlık destanlarında nerdeyse zorunlu bir motif olması, resimle destan geleneği arasında bağlantı kurulmasını kolaylaştırmaktadır.

[Resim 2](#): Batırlar Güreşi

Pirinç plaklar üzerine işlenmiş olan bu resimler M.Ö. 3-1. yüzyıllara ait olup Ordos bölgesinde bulunmuştur. Resimlerdeki tüm ayrıntılar, ağaçlardaki yaprakların konumu ve sayısı, at koşumları üzerindeki plakların sayısı, kuşların konumu vs. dâhil tamamen aynıdır. Resimlerde güreş tutan iki figür görülmektedir. Burada mühim olan, bunun sıradan bir güreş sahnesi olup olmadığının tespit edilebilmesidir. Anlaşıldığı kadarıyla burada bir Türk destan motifi olarak iyi bilinen “batırlar güreşi” söz konusudur. Zira sıradan bir güreş sahnesi düşünülduğünde, resimdeki diğer ayrıntılar bir anlam ifade etmez. Örneğin, güreşenlerin arka planında görülen eğerli atlar, başlarının üstündeki kuşlar ve de güreşin bir ağacın altında yapılması gibi ayrıntılar, bunun sıradan ve olağan bir güreş sahnesi değil; tüm bu unsurların yoğun bir şekilde yer aldığı destanlarda, kahramanların mitolojik anlamlarla yüklü karşılıklı

mücadelesi olduğunu kanıtlamaktadır. Destan metinlerinde sık sık görüldüğü gibi, bu tür mücadelelerde kahramanların atları kendilerine yardımcı olmakla beraber, bazen atlar da kendi aralarında savaşıyorlar. Bunun dışında, mücadele sonunda yenik düşen veya yaralanan kahramanı çoğu zaman kendi atı kurtarır. Ayrıca birçok destanda kahramanların güreşe başlamadan önce atlarını ağaca bağladıkları, özellikle yer almaktadır. Burada sadece resmin içeriği değil, yapım tekniği ve yayılma alanı da önemlidir. Mesele şu ki, her ne kadar birbirine benzeseler de, bu plaklar bir kalıptan çıkma kopyalar değildir. Bazı detayların ebatları ve oransal ölçüleri aynı olmadığı gibi, plaklardan birisi ajur tekniğiyle yapılmış, diğeri ise kabartma resimli yekpare plaktır. Dolayısı ile bu iki plak, farklı ustalar tarafından ve muhtemelen farklı yerlerde yapılmıştır. Ayrıca benzeri plak resimlerin 1950'li yıllarda Çin'in Şensi eyaletinde Çanyang şehri yakınında da bulunmuş olması önemli bir husus kanıtlamaktadır: Bu resimler münferit olaylar olmayıp, Orta Asya Türk sanatının destanlardan kaynaklanan ve gayet popüler bir temasını işlemektedir. Dolayısı ile, söz konusu dönemde yeterince gelişmiş destan metinleri vardı ve bu metinler geniş bir coğrafyada yaşayan göçebe halk arasında iyi bilinmekteydi. Resimlerin yaratıcıları da bu husus göz önünde tutarak; at, ağaç, kuş gibi motifleri sadece süs olsun diye değil, halk tarafından iyi bilinen destan temalarını doğru bir şekilde yansıtabilmek için kullanmıştır.

Resim 3: Ağaç Gölgesinde Atlılar

“Ağaç Gölgesinde Atlılar” olarak adlandırılan bir çift kemer tokası (plak); 1. Petro'nun Özel Sibiryaya Koleksiyonu. Yapım tarihi M.Ö. 5-3. yüzyıllar olarak tespit edilmiştir. 18. yüzyılda Batı Sibiryaya bölgesinde İrtış ile Ob nehirleri arasındaki bozkırlarda bulunmuştur. Birbirinin aynadaki yansıması gibi olan bu resimlerde; birisi uzanmış (yatmış), birisi oturan iki erkek, ve yatan erkeğin başucunda oturan bir bayan, iki at görülmektedir. İster erkeklerin ve bayanın giysileri, isterse de atların koşum takımları, bir taraftan Altay Pazırık kurganlarında bulunan örnekleri, diğer taraftan ise çağdaş Sibiryaya Türklerinin kullanmakta oldukları geleneksel giysi ve koşumların aynısıdır. Bazı araştırmacılar bu resmi, eski göçebe hayatını yansıtan bir dinlenme sahnesi olarak yorumlamıştır (Gryaznev 1961:22). M. P. Gryaznev'e göre ise; burada Türk destanlarında yaygın olan bir sahnenin söz konusu olduğunu savunmaktadır (Gryaznev 1961:22-28). Bir sefere giden veya dönen kahramanların, ağaç gölgesindeki bir pınar başında dinlenmeleri gerçekten de Türk destanlarında sık sık rastlanan epizotlardandır. Fakat bu resimdeki manzara esasen iki tema ile örtüşmektedir. 1) Rüyada gördüğü sevgilisine kavuşmak için yola çıkan kahraman, yol boyunca bir dizi macera yaşar ki, başka bir kahramanla karşılaşarak onu yenmek ve yardımcı olarak yanına almak bunlardan biridir. Sonunda sevgilisine kavuşan destan kahramanı, dönüşte de bir dizi zorluklarla karşılaşır. Çoğu zaman bir ağaç gölgesinde pınar

başında dinlenirken, sevgilisinin yakınları veya diğer talipleri tarafından basılır ve savaşmaya zorlanır. Buradan genellikle galip çıkarak, arkadaşı ve sevgilisiyle beraber memleketine döner. 2) Bu tür mücadele sonrasında yaralı kahramanın, yine bir ağaç gölgesinde pınar başında, arkadaşı ve sevgilisi tarafından tedavisi yapılır; bazen ise ölmüş kahraman değişik yöntemlerle diriltiliyor. Bu resim her iki temaya uygun olmakla beraber, esasen ikinci temayı işlediği düşünülebilir. Mevcut metinlerden bu resme en yakın sahneyi Altay Türklerinin *Kozın Erkeş* destanında bulmaktayız. Batır Kozın Erkeş düşmanları bir kavak ağacının altında haklayarak parça parça eder ve öldürürler. Genç eşi Bayım Sur onu diriltmeğe çalışır. Batırın kemikleri bitişiyor fakat hayata dirilmiyor. Kozın Erkeş'in "kardeşi" (yenerek kendine bağladığı ikinci kahraman) gelir fakat o da diriltme konusunda başarısız oluyor. Yalnız çok uzun bir süreç sonrasında batır hayata döndürülebilir. M. P. Gryaznev söz konusu bir çift plak üzerindeki resimde tam da bu sahnenin yansıtılmış olduğu konusunda ısrarlıdır; "Kavak ağacı. Ağacın altında ölü Kozın Erkeş. Batırın cesedi, henüz kendisin diriltememiş olan eşi Bayım Sur'un ve sadık arkadaşı Baçıkay Kara'nın dizlerindedir. Her iki batırın atları da buradadır. Daha net bir örtüşme beklemek imkânsızdır. Ayrıca bu epizot, destanın aralarında önemli farklılıklar görülen tüm versiyonlarında muhafaza edilmiştir" (Gryaznev 1961:27). Bizce resimdeki sahnenin sadece *Kozın Erkeş* veya başka bir Türk destanı ile bağlantısının kurulup kurulamayacağı öncelikli konu değildir. Başlıca mesele bu temanın değişik versiyonlarının hemen hemen tüm destanlarda yer almasıdır.

5. Sonuç

Kısaca gözden geçirdiğimiz bu üç resim, diğer resimler ve arkeolojik bulgular, Türk kahramanlık destanlarının "erken göçebelik dönemi" adlandırılan M.Ö. 1. bin yıl ortalarında gelişmiş metinler hâlinde var olduğunu ve geniş kitlelerce bilindiğini ortaya koymaktadır. Bu somut kanıtlardan hareketle, Türk destan geleneğinin (veya bazı önemli destanların) Hunlardan önce, İskitler döneminde ve aynı coğrafi sınırlar içerisinde oluştuğunu savunan araştırmacılara hak vermemek imkânsızdır. Zira bu görüşü savunanların haklılığı, sadece destan metinlerinin tahlili veya tarihî kaynakların çoğu zaman belirgin olmayan verileriyle değil, aynı döneme ait arkeolojik bulgularla da teyit edilmektedir.

Ancak, biz söz konusu dönemde Türk destanlarının artık gelişmiş metinler olarak mevcut olduğu görüşüne katılmakla beraber, ilgili metinlerin ve bir bütün olarak Türk destan geleneğinin arkeologlar tarafından 'İskit dönemi' olarak adlandırılan dönemden daha eski çağlarda geliştiğini düşünmekteyiz. Bu konuda, biri teorik, diğeri ise tarihsel verilere dayanan iki gerekçemiz vardır. Birincisi, bu destan metinlerinin oluşması, geniş bir coğrafyada bulunan geniş halk kitleleri tarafından

ayrıntılı bir şekilde bilinmesi (ki, gözden geçirdiğimiz resimlerin bu denli yaygınlığı bunu kanıtlamaktadır) kısa bir tarihi dönem içinde gerçekleşemezdi. Diğer bir ifade ile M.Ö. 5-3 yüzyıllara ait edilen Pazırık Kurganları döneminde yaygınlık kazanabilmek için, bu destanların yüzyıllar öncesinden şekillenmiş olması gerekirdi. Ayrıca destan geleneğinin diğer sanat alanlarını da etkileyebilmesi için millî kültürün derin katlarına nüfuz etmesi şarttır. İkinci gerekçemiz ise, destanlarla bağlantılı motiflerin yalnız arkeolojik kazılarda bulunan eserlere değil, Türk dünyasının her tarafında karşılaşılabildiğimiz kaya resimlerine de yansımış olmasıdır. Eski taş devrinden beri yaygınlık kazanmış olan bu kaya resimlerinde hem destanlarda gördüğümüz kahraman tipleri, onların yardımcıları ve düşmanları, hem de belli epizotlar, sahneler görülmektedir. Örneğin Türk destanlarında önemli bir yeri olan motiflerden “ölüp dirilme” ile bağlı bir sahneler kaya resimlerinde sık sık yer almaktadır. Kaya resimleriyle ilgili mevcut yayınların incelenmesi, keza eski tarihî kaynaklardan ve arkeolojik bulgulardan elde edilen verilerin destan metinleriyle ve Türk etno-kültürel geleneğinin diğer unsurları ile karşılaştırılması bu konuda yeni aşamalar kaydedilmesine vesile olacaktır.

Kaynaklar

- ÇUDOYAKOV A. İ. (1995) *Etyudi şorskogo eposa*. Kemerovo: Kemerovo Kitap Yayınevi.
ERGİS G. U. (1974) *Oçerki po yakutskomu fol'kloru*. Moskova: Nauka Yayınevi.
GREBNEV L. V. (1960) *Tuvinskiy geroičeskiy epos*. Moskova: Nauka Yayınevi.
AHMETBEYOĞLU A. (1995) *Grek Seyyahı Priskos'a göre (V. asır) Avrupa Hunları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
GRYAZNEV, M. P. (1961) Drevneşkiye pamyatniki geroičeskogo eposa tyurkskikh narodov yujnoy Sibiri. *Arkeologičeskiy Sbornik Dergisi*, 3 (Epoħa bronzi v rannego jeleza Sibiri i Sredney Azii), Gosudarstvennyy Ermitaj Yayını, 7-31.
KİŞİBEKOV, D. (1984) *Koçevoe obşestvo*. Almatı: Nauka Yayınevi.
KOROGLU, H. (1983) *Vzaimosvyazi eposa narodov Sredney Azii, İrana i Azerbaydjana*. Moskova: Nauka Yayınevi, , s. 12.
NEMETH, Gyula, (1982) *Attila ve Oğulları*. Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, , s. 104.
SALMONY, A. (1933) *Sino-Siberian Art in the Collection of C. T. Loo*. Paris.
SMİRNOV, Y. (1909) *Vostoçnoye Serebro*. S.Pb.
TURSUNOV, E. (1976) *Kazak Auz Edebiyatının Jasaşılardıñ Bayırğı Ökülder*. Almatı, Ğılım Yayınevi.

Arif Acaloğlu

Prof.Dr., İstanbul Bilgi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesidir.
Adres: İstanbul Bilgi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, İnönü Caddesi Nu: 28 Kuştepe, Şişli, İstanbul
Tel.: (0212) 311 6190 . E-posta: acal@bilgi.edu.tr

Yazı bilgisi :

Alındığı tarih: 15 Eylül 2005

Yayına kabul edildiği tarih: 5 Kasım 2005

E-yayın tarihi: 27 Aralık 2005

Çıktı sayfa sayısı: 14

Kaynak sayısı: 11